

Дејан В. Поповић

Економска школа Ваљево

dejan.popovic0@gmail.com

ПРИЛИКЕ У ДРИНСКОЈ ДИВИЗИЈИ 1883–1899

Апстракт: Овим радом хтели смо да дамо слику времена и прилика у Дринској дивизији поткрај XIX века, као и да читаоцу пружимо увид у војне прописе тог доба. Кроз преписку Команде и варошких органа власти можемо да сагледамо потребе српске војске, њено осавремењивање и уједно сазревање. С друге стране, пред нама је слика обичног човека, који има обавезу служења народне војске и његових личних тешкоћа и сналажења у војним питањима. Сплет војних, и делом социјалних тема, даје преглед војних активности Краљевине Србије на овом простору, али и стање народа и неких друштвених појава тог доба. Пред нама је приказ дужности и обавезне војничке спреме, као и делатност овдашњих војних лекара. Рад је заснован на необјављеној архивској грађи.

Кључне речи: Ваљево, Дринска дивизија, војска, народ, војна спрема, прописи, војни лекари.

DRINA DIVISION CIRCUMSTANCES IN PERIOD 1883–1899

Abstract: The purpose of this article is to describe situation and circumstances in Drina division at the end of XIX century, and, at the same time, to give reader insight in the army regulations of that period. Through correspondence of the Command center and local authorities we get to know what the needs of Serbian army were, then how it was modernized and strengthened. On the other side, we have an ordinary man, who has to serve mandatory army service, coping at the same time with personal difficulties and army issues. Combination of army and social themes gives us retrospective of army activities of Kingdom of Serbia in this region, but also depicts the overall circumstances among the people and some social aspects of that time. The article presents list of duties and describes mandatory army equipment. It also refers to army medical doctors' work and activity. The article is based on unpublished archive material.

Key words: Valjevo, Drina division, army, people, army equipment, regulations, army medical doctors.

Уместо увода

Формирање војних јединица у Кнежевини Србији ишло је постепено и крајње обазриво због врховног сизеренства Турске над овим просторима. Стајаћу војску образовао је 1825. године кнез Милош Обреновић. Она је бројала око 1.000 војника. У време владавине кнеза Александра Карађорђевића, уставобранитељска влада је, 1845, у циљу увећања војних снага издала *Ново устројеније ѓарнизонаѓ воинсѓива*. По овом устројству војска је имала три одељења: пешадију, коњицу и топције, а састојала се од 2.500 војника. Пешадија је имала највећи број људи и била је подељена у два батаљона. Кримски рат (1853-1856) је Кнежевину Србију поставио пред велике политичке и војне изазове, а претила је реална опасност да Аустрија пређе границе Србије. По наредби уставобранитељске владе, а у циљу одбране земље од могућег рата са моћном Царевином, у земљи су одржане вежбе народне војске. Долазећи по други пут на власт, кнез Милош је 1859. увео *Главну војену уѓраву*, и повећао је војне снаге за још 1.000 људи. Али, све узев, то је била мала војска која није могла да задовољи кнеза Михаила Обреновића и његове планове о коначном ослобођењу Србије од Турака. Стога је 1861, Законом о војсци кнез Михаило увео народну војску. Закон је предвиђао општу војну обавезу свих грађана од 20 до 50 година старости. Припадници народне војске нису вежбали у касарнама (што Порта никако није могла да дозволи), него у својим местима пребивалишта. Војни напори кнеза Михаила представљали су огроман и смео корак, јер су се турске поставе још налазиле у већим српским градовима и варошима. Народна војска је због таквих политичких конотација установљена, тек 1863, када је од државе добила војну опрему. Војни и дипломатски напори кнеза Михаила дали су резултата 1867. године, када је кнез примио од султана ферман о предаји српских градова. Познато је колико је војска имала утицаја у земљи после атентата на кнеза Михаила 1868. године. Нови кнез Милан Обреновић, у то време инспирисан војним духом, започео је реформе у војсци, које нису ни близу приведене крају због херцеговачког устанка 1875. године и српско-турског рата следеће, 1876. У позадини оваквих догађаја, крајем 1875, кнез је позвао неке јединице народне војске на вежбу.¹

Ваљево као седиште Дринске дивизијске области

Грађани вароши Ваљева покушавали су у више наврата током XIX века да од надлежних власти издејствују добијање војног гарнизона. По схватању Ваљеваца, поред постојања цркве, школе, органа држав-

1 Самарѓић Д. 1983: 58-71, 83-93

не управе, значајно место у Србији се није могло ни замислити без стајаће војске. Поред осећаја сигурности, војска је одувек доносила са собом развој трговине и занатства, јачала предузимаштво и носила са собом богатији друштвени културни живот у вароши. Официр је био дубоко поштована и цењена личност у друштву које је посебно неговало војничке врлине. Још се од српско-турског рата 1876. године осетила потреба за стварањем сталних војних одреда што свакако, у то време, није било могуће. Кнежевина Србија била још зависна од Турске, заостала и сиромашна, без права и могућности да поседује стајаћу војску са свим својим родовима који су се подразумевали у једној независној држави. Српска војска је још имала народни карактер.

У бици код Великог извора октобра 1876. године, тешко је страдала ваљевска војска и њене вође поручник Влада Даниловић и заставник Миладин Љубичић, старешине Ваљевског батаљона ваљевске бригаде I класе народне војске. У савременим списима, насталим након битке истиче се суморна атмосфера бола и смрти у ваљевској чаршији. Веома је интересантан и сам појам српска војска. Иако је Србија имала војно министарство, историчар Владимир Ћоровић износи податак да је српска војска у ствари више била милиција, уз то недисциплинована, за рат неспремна, необучена и без потребне спреме, без уједначене војне команде и распарчана по бојиштима. Команда је била без довољног броја српских официра. У прилог овој тврдњи стоји чињеница да је њен командант био руски генерал Черњајев.²

У Историји српског војног санитета потпуковник др. Влад. Станојевић износи следећи закључак: „Рат 1876. је започео са великим одушевљењем, а завршио се убрзо са још већим разочарењем. Вођен са наше стране нерегуларном војском, народски, потпомогнут с руске незваничне стране новчано и добровољцима, тај је рат испао у ствари мешавина устаничко-милицијско-добровољачког војевања са свима последицама те мешавине. Биланс овог рата је била сува штета и за народ и за државу, јер – како пише један од најинтелигентнијих сведока тог рата др Владан Ђорђевић – не добивши ништа изгубљено је у том рату око 25.000 људи, које мртвих, које онеспособљених, и направљен је први државни дуг од 30 милиона златних динара”³

Реорганизацијом Народне војске, од фебруара 1877, формиран је Дрински корпус састављен од Дринске и Ибарске дивизије позиваца I и II класе⁴.

2 Ћоровић В. 1993: 651

3 Станојевић В. 1925: 20

4 Бјелајац М. 1994: 318-332

После успешног другог српско-турског рата 1877-78 године, и добијањем независности на Берлинском конгресу 1878. године, створили су се услови да се формира војни апарат у самосталној, младој српској држави. Након проглашења Србије за краљевину, 1882. године, донесен је јануара 1883, нови Закон о устројству војске којим се у Краљевини формира стални кадар, а у ратном стању се попуњавао резервом. Законом је војска подељена на три позива и уведена општа војна обавеза. Са дозволом краља Милана Обреновића, 1883. године, Ваљево је постало седиште Дринске дивизије са пешадијским и артиљеријским пуком чије су јединице биле размештене у неколико вароши (Ужицу, Горњем Милановцу и Чачку). У одабиру Ваљева за седиште Дивизије, свакако је утицала чињеница о повољном геостратегијском положају места. Први командант Дивизије био је пуковник Антоније Орешковић. Исте године, установљена су дивизијска санитетска слагалишта у Ваљеву, Крагујевцу, Нишу, Зајечару и главно санитетско слагалиште у Београду.⁵ Истовремено, формирана је стална војна болница са неколико павиљона и возарски ескадрон у Ваљеву. Недуго потом, 1885. године, саграђена је касарна Петог пешадијског пука – данашња Кадињача. Овај војни објекат је грађен између 1883. и 1885. године и више пута је дограђиван. Грађењем нове касарне Петог пешадијског пука краља Милана 1899. године (објекат се налазио на почетку данашњег насеља Пети пук, са фронталне стране, а срушен је у бомбардовању Ваљева 1944. године), стара касарна је 1902. понела назив касарна XVII пешадијског пука. Године 1906-1908. на периферији вароши, у насељу Злокућани, саграђена је још једна касарна XVII артиљеријског пука.⁶

Септембра 1885. издат је проглас уједињења Источне Румелије са Бугарском. Српски краљ Милан Обреновић био је изненађен развојем догађаја у суседној Бугарској и сматрао је да су прекршене тачке Берлинског конгреса, тим пре што је то у пракси представљало пут за уједињење Бугара и стварања јаке националне државе на Балкану, територијално двапут веће од Србије. Краљ Милан је сматрао да би таква Бугарска могла развити у Македонији јачу активност и угрозити српске интересе. У Србији је уведена мобилизација, али без одушевљења; краљ Милан је хтео добијање одштете од Бугара; народ пак, са укусом вековне горчине, хтео је да се она добије на рачун Турске. Рат против Бугарске отпочео је 2. новембра 1885. године. Стање и морал

5 Станојевић В. 1925: 131

6 Стаменић Д. 1994: 357-367

српске војске није био у најбољем реду. Милан Милићевић, историчар и савременик овог рата у свом дневнику помиње како је била лоше опремљена ваљевска војска – без добрих униформи, без довољно муниције у застарелим артиљеријским оруђима, без довољно лекова и уопште санитетског материјала. У рат је краљ ушао са одредима стајаће војске, али само са неколико пукова прва два позива, без ослонца на широке народне масе, јер владар није имао поверења у све резервисте из народа. Краљ Милан није веровао у ширу народну мобилизацију и због последица Тимочке буне 1883. године.⁷

У призми таквих догађаја 6. новембра 1885. године, краљевско српско министарство војно, са центром у Нишу, послало је командантима активних и обласних дивизиона и управним властима наредбу следеће садржине:

„Да би и они зраћани, који лично не служе у војсци поносили извесне шереће и дажбине, које поћичу од зраћанске дужности и једнаке правичности; члан 69 усјројсјива у свом закључку наредио је следеће:

пошребна шеглећа стока и шоварни коњи за активну војску, пошисне каквоће, узимљу се од имућних зраћана преко шедесет шодина и маса.

Као што је искуство показало, извршење овог закона наилази на препреке зато што многи на којима постоји ова обавеза или неће да је испуне или се издварају на то: да им није могуће на време и како се захтева да набаве предмете који се од њих траже.

Да би се унапред ово избегавање својих обвезаности сјречило, Министар војни на основу чл. 69 усјројсјива војске наређује, да се од лица и маса, на овом давању подлеже, може ово давање заменити новцем, које ће се егзекутивним путем најлакшији и то по овој сразмери:

- а) за шеглећ вола 150 динара*
- б) за шеглећ коња 400 динара*
- в) за кола коњска или воловска 200 динара и*
- г) за запрежни материјал 150 динара*

Када се ови предмети дају у напури, не смеју се примити ако по вредности и квалитету не могу у свему да одговоре војној потреби.

Буде ли таквих случајева да је пошисна комисија неправично или прештерано кода обшерешила, или је имућно стање претрпело промену, извршина власти представити таково стање војном министру, којом приликом јавити, колико данка дошично лице има, и колико је право да се разрезани порез смањи.

7 Поповић В. 1993: 663-666

Новци који се на рачун ових потреба налазе, шаље се министарству војном ради набавке оваквих потреба.

Ово се саопштава свима уједнаким и војним властима ради управљања.

Министар војни пуковник Јован Пејровић⁸

Српски заповедници рђаво су водили војску, те је из овог рата са Бугарима српска војска изашла поражена у биткама код Сливнице и Пирота. Дринска активна дивизија ушла је у рат са 8.233 борца, а изгубила их је у ратним дејствима 1938. У борбама је погинуо и санитетски мајор Дринске дивизије др Љубомир Весовић. Борци Дивизије тукли су се на Сливници, Големом Молову, Три уши, на Драгоманском теснацу и код Цариброда. Поједини батаљони Дивизије остали су без муниције, па је одступање војске било неминовно. Команда Дринске дивизије у Српско-бугарском рату била је поверена пуковнику Јовану Мишковићу. Мир је потписан у Букурешту следеће, 1886. године. Демобилизација Дринске дивизије извршена је фебруара 1886. Стока је одмах враћена пуковским окружним командама, ради даље предаје сопственицима.⁹

Наредних година, српска војска, а са њом и Дринска дивизија добиле су задатак да се увежбају, да се подигне војна дисциплина у трупама, као и да се оспособи војска у руковању новим, савременим пушкама, које су управо пристизале из суседне Аустро-Угарске царевине.

На празник Цвети, 1886. године, Пети пешадијски пук је добио своју заставу.¹⁰

Од завршетка Српско-бугарског рата 1885. године, поучене лошим искуством, војне власти су врло уредно водиле спискове војних обвезника сва три позива народне војске. У сачуваној преписци команде Дринске дивизије, која је интензивно вођена са органима локалне управе вароши Ваљева наилазимо на спискове обвезника са целокупне територије среза, чак и оних који су из неких разлога иселили се у друге области Србије, или у Црну Гору. Војне власти су педантно водиле спискове регрута, али и умрлих обвезника, о чему сведочи велики број сачуваних спискова за период 1894-1899.¹¹ Ове податке треба сагледа-

8 Међуопштински историјски архив Ваљево (у даљем тексту: МИАВ), фонд: Општина града Ваљево – Ваљево (у даљем тексту ОГВ), 1879-1899. година, кут. бр. 75, пр. бр. 1, №5953 – писмо је упућено на адресу Начелства округа ваљевског, од 6. новембра 1885. године, у жеку борбе на Сливници – оп. аут.

9 Ђорђевић В. 1886: 534-549; Бјелајац М. 1994: 321

10 Самарџић Д., 1983: 109

11 Исто, исто, кут. инв. бр. 75

вати и у чињеници да се последњих година 19. века у Краљевини Србији на велика врата уводила војна реформа, која се тицала свих родова српске војске, са циљем да се иста осавремени и подигне на виши борбени ниво, а у којој су учествовала оба српска владара краљеви Милан и Александар Обреновић. Тако су законом из 1890. године припадници I позива постали редовна војска, а II и III позив преиначени су у I и II позив народне војске. Међутим, то није много мењало ствари, јер народној војсци није дато оружје. Од 1896. године, I позив народне војске реорганизован је за оперативну употребу.

Од 1888. вршен је велики размештај јединица, а Дрински артиљеријски пук је значајно ојачао, како у наоружању тако и кадровски. Треба поменути да су у Дринској дивизији, једно време, били Степа Степановић и Павле Јуришић Штурм.¹²

Године 1890. Дринска дивизија добила је свој војни оркестар. Капелник оркестра био је Чех Фрањо Покорни, који је недуго потом дао оглас у Ваљевским новинама у коме обавештава грађанство вароши Ваљева о давању часова клавира и виолине. Војни оркестар је оркестрирао празницима улицама вароши и по парку Пећина.¹³

Краљ Милан, по повратку у земљу, 1897, одмах је енергично приступио реформи војске, доношењем Закона о устројству војске. Дринска дивизија се увећава новим јединицама. Сходно томе, у области Дринске дивизије често су одржаване војне вежбе и војничке смотре у периоду између 1897. и 1899. године. Све наведено било је у склопу највећих маневара српске војске дотад виђених, а одржаних 1898. године. Том приликом, и у ваљевском крају позивани су сви пешадијски обвезници првог и другог позива, по батаљонима. Они који су били стационарирани у Ваљеву, за преноћиште су размештани у кафане и остале угоститељске објекте по вароши. Команда V пуковског округа у више наврата је захтевала од Суда општине да овај пошаље списак гостионица, механа и кафана у Ваљеву у којима се коначи, са информацијом колико који угоститељски објекат може да прими људи и коња. Априла и маја месеца 1899. године, у великим војним активностима, на преноћишту у Ваљеву и околним селима сваке ноћи било је око 1.000 обвезника.¹⁴ Војска се обично окупљала на тзв. пуковском зборишту, које је било на брду Крушик. На овом месту се одузимало задужено оружје од обвезника који су престарели и прошли обавезу личног служења.

12 Бјелајац М. 1994: 326

13 Трипковић М., et al. 1986: 267

14 Исто, исто, А2, 2552/1899, кут. бр. 75, пр. бр. 1.

Оружје се потом издавало новим, млађим обвезницима који су преведени у други позив. Пуковска команда је бритким, војничким језиком налагала Суду да овај најхитније обавести обвезнике када су војне вежбе, а дописа је било више у току године. У изворима, на више места, команданти Дринске дивизије заповедничким тоном су тражили да се многе војне потребе спроведу у дело, а ако то варошка управа, из неког разлога, није учинила, тражено је хитно објашњење и зашто. Неки од тадашњих официра нису много били комуникативни, а појединих се народ и плашио. Многи високи официри тог доба, на служби у Ваљеу у својим дописима на посредан начин су указивали на везе са владарском династијом, а потоњи командант дивизије пуковник Б. Дамјановић потписивао се као почасни ађутант Његовог Краљевског Величанства краља Александра Обреновића.¹⁵

Новопридошли обвезници су били дужни да са собом понесу своје војничке исправе и документацију. Њих су сачекивали, у вароши, општински службеници где је утврђивано бројно стање, па су скупа одлазили на Крушик, где је људство предавано командиру чета, односно четовођи. Сваки обвезник је морао да понесе средства за личну хигијену. Војска је, изричито упозоравана да приликом доласка у јединицу мора да буде опрана, чисто одевена, очешљана, обријана и да оружје са муницијом и опремом буде у најбољем стању. Са обвезницима ишла је и сва комора и коморције, који су имали наређење да сву стоку прикупе и у што је могуће краћем року оспособе за вучење војних средстава. Војне вежбе трајале су до три месеца. Ову народну војску у ваљевском крају прикупљао је поднаредник Танасије Љубисављевић. Наредбе је издавао тадашњи командант пука мајор Сава Стевановић.¹⁶ Слична је била ситуација и са обвезницима који су служили у коњичким јединицама. С обзиром да је служба у овим јединицама била знатно скупља, војска је доста пажње посвећивала овим трупима и њиховим активностима. Међутим, овде је било најмање обвезника који су се опремали о свом трошку. Сиромашне обвезнике финансирали су општински органи управе, на терет општинског буџета, према члану 100. тачке 7. закона. Ваљево је, према свим расположивим изворима, као сиромашна општина, врло тешко подносила ове трошкове. Војни обвезници, коморције, I и II позива тражили су од Суда да им исти изда уверења да су коње и осталу стоку набављали у војном циљу и да им општина изда сточни пасош, јер га је војска обавезно тражила

15 Исто, исто, 1903, кут. инв. бр. 97, пр. бр. 9066, од 15. новембра 1901.

16 Исто, исто, дел. бр. 2746/1899, кут. бр. 75.

од обвезника као обавезан документ, којим се гарантовала каквоћа стоке. Пасош се чувао за „личну и војену употребу” и у случају вежбе или рата, обвезник је морао да крене у јединицу са коњем, или, у случају да је био спречен у томе, да коња преда за војне потребе.

Поједини војни обвезници, запослени у државној служби (чиновници, државни службеници) су ослобађани позива на војну вежбу у миру и рату по члану 87. закона. По војном правилнику, овим лицима нису могли да се уручују позиви оваквог типа.¹⁷

У току 1898. и 1899. године министарство војно и командант дивизије издавали су наређења свим обвезницима, односно даваоцима стоке и коморе да своје војне обавезе могу и новчано да подмирују и у време мира. У наредбама је стајало да ако се деси да обвезник из неког разлога не положи стоку и комору у натури, тада ће та општина да изврши наплату одмах, егзекутивним путем, по постојећем војном закону. У случају неизвршења приспелих војних обавеза, министарство војске је истицало да председник општине може бити лично одговоран по члану 115. Закона о устројству војске Србије. За сиромашне обвезнике општина је била задужена да набави војну спремину. Команда дивизије је у више наврата извештавала општину Ваљево, односно Суд општине, да она бити одговорна ако би обвезник без војничке спреме био упућен на вежбу или смотру. Командант пука мајор Сава Стевановић обавезао је упутствима општински суд да овај извештава команду о свим спорним питањима.

Војна команда је извештавала Суд и тражила објашњење зашто се издају сумњива уверења о сиротном стању многих кажњених војних обвезника, од којих дотичне команде траже наплату војне хране утрошене за време вежбе. Команда је сматрала да је таква пракса знатно штетила интересима државне касе. Војне власти су сугерисале општинама да убудуће припазе о датим уверењима, јер је војни буџет ограничен, а да храна која се утроши на кажњене и сиротне војне обвезнике пада на терет дотичне општине, по наређењу министра војске. Команда Дринске дивизије је у својим депешама износила тврдњу да полицијске власти врло лабаво врше разне наплате у војне потребе. Стога је министар војске својом наредбом, од 2. октобра 1898, наложио свим полицијским властима да врше, по убрзаном поступку, наплату хране од кажњених војних обвезника, а ако је потребно и уз губитак имовине дотичних обвезника. Преписку војних и цивилних органа власти дајемо у следећим редовима:

17 Исто, исто, I, A2, дел. бр. 2694/1899, кут. бр. 75

„Команда његовог њуковског округа

Суду оштинине Ваљево

Служећи се назорима њ. министра војног у њожду најлаше војне хране од кажњених сиротних обвезника. Наредује се следеће

1) да све оштинске власти, од сада, за храну својих сиротних и кажњених војних обвезника одмах исплаћују дошћиним командама учињене трошкове, према њоднесеним рачунима, а из њартије буџетска, која се сваке године у сваком оштинском буџету уноси за њепредвиђене оштинске њошребе.

2) Да све њолицијске власти најенерџичније и најбрже извршују све најлаше за војну храну смајрајући ње њредмете за хитне, и најлаћени новац одмах шаљу коме њреба;

3) Да дошћине окружне и среске сѡарешине сѡроџо воде рачуна о извршењу овог наређења¹⁸

За нарушавање дисциплине, војне власти у Ваљево саставиле су списак непослушних обвезника. У периоду, од 1894. до 1896. године, војска је наплатила казни у износу од 78 динара. За каснији период доступни архивски подаци не дају нам одговора на ово питање

Народна војска – и част и терет

Војни и уопште државни апарат Краљевине Србије тог времена умео је да покаже и репресивне мере према својим поданицима и војним обвезницима. Већ смо напред поменули да је војска имала огроман утицај у друштву, и да је својим наредбама често сугерисала варошким органима власти како да се постављају према неким појавама и догађајима. С друге стране Ваљево је једна од сиромашнијих вароши Србије са малим буџетским средствима, а уједно у честим финансијским неприликама. Многи издаци и једне и друге управе падали су на народна плећа. Након великих поплава када се Колубара изливала и плавила градско језгро, приликом санирања варошких мостова, путева и других објеката градска управа је имала силних финансијских проблема по овим питањима. Са друге стране, војска није увек показивала воље да учествује у решавању истих, нити да финансијски потпомогне варошане, па је кулук као облик рада још увек постојао. Видели смо како војне власти налажу варошким да све наплате од обвезника изврше у најкраћем року. Познато је да су многи сиромашни сељани, због разних неизмирених обавеза према држави продавали своју имовину, или им је, чак, иста на добош одлазила, и потом, одлазили у варо-

18 Исто, исто, I, A2, дел. бр. 186/1899 и I, A2, дел. бр. 794/1899, кут. инв. бр. 75.

ши населивши њихова предграђа. Ови људи, често без сталног посла и занимања, а покаткад без места пребивалишта чинили су неку врсту варошког лумперпролетеријата. У изворишној грађи са прелаза векова наилазимо на много случајева сумњивих лица, која су окарактерисани као лопови, ситни криминалци, вашарске сецикесе. По списима, то су млађа лица, без сталног посла, а „живу искључиво од коцке и крађе”.¹⁹ Једно од тадашњих новонасталих ваљевских насеља, управо је по њима понело име Злокућани. Поједини од ових људи учествовали су у војним вежбама. Команда Дринске дивизије у више наврата се жалила Суду општине наглашавајући да поједини обвезници позивци долазе у касарну без одговарајуће спреме, а под изговором да нису знали шта им је све тамо потребно нарушавају војну дисциплину. Многи од приспелих обвезника запали су у стање немилости код војних власти и били изложени суровим методама довођења у ред, иако су многи тврдили да их нико није упознао са новим прописима о војној спремности. Команда није трпела никакве изговоре, а број кажњених обвезника се повећавао; они који су у таквим условима доспели до окружне болнице морали су сами да плате лечење у износу од 2 динара дневних трошкова. Управник ваљевске окружне болнице др Цвијетић молио је Начелство округа да ово нареди Суду да болесници плате болничко лечење, а ако нису у могућности, онда поднесу уверење о сиротном стању. Команда је извештавала и Суд и ваљевску окружну болницу да они обвезници који прекораче рок, а не плате доспеле обавезе има да се приведу и ако и тада не плате, да се егzekутивним путем наплати све оно што није наплаћено у војне и болничке сврхе у име Народног санитетског фонда.

Из оваквог социјалног окружења почетком XX века регрутовани су припадници комитске организације у ваљевском крају. Поуздано се зна да су комите биле војнички умешне личности и да је постојала извесна веза између војске и комита. Међутим, комите су често биле људи без икаквог занимања, врло често са маргина тадашњег друштва, покаткад у сукобу са органима реда. Да би се решио проблем ових људи, али и људи који су били са друге стране закона што је свакако, све узев био друштвени проблем, општинске власти су запошљавале ова лица у државној служби и тако за дуже време решавали њихове егзистенцијалне и друге проблеме. Познат је случај Милоша Кићића, ваљевског надничара који је деведесетих година XIX века службовао у штабу 3. батерије Петог пешадијског пука као старешина коморе. Прваог темперамента, војску је напустио око 1902 или 1903. године и запослен је у државној служби. Његов сродник, који је такође, прошао војну обуку био је Мијаило Кићић,

19 Исто, исто, кут. бр. 98, пр. бр. I, A2, ФП-71/1904.

ваљевски комита који се тако јавно потписивао и који је погинуо у комитским борбама на тлу Македоније маја 1904. године.²⁰

Поводом прославе јубилеја династије Обреновића 1898. године, Петопуковска команда добила је од владара одликовање у виду спомен-медаље.²¹

У јесен 1899. године, Команда Петог пуковског округа послала је Суду допис којим га обавештава шта сваки војни обвезник мора да има од војничке спреме, зарад спречавања даљих нежељених појава у војсци. Допис преносимо у целости:

Прељед

„Из коџа се види ишта од спреме мора свакад и у свако доба имајти резервни официр, подофицир и редови редовне војске I и II позива народне војске свију редова и поменутих струка.

Редовна војска

а/ резервни пешадијски, инцилирски, санијетски и судски официри морају имајти одело по пропису као и активни официри њиховог ранга, али и сву осталу спрему сем револвера, коџа добијају од оне кадровске команде при којој су распоређени, али ипак официри који су у положају команданта батальона, дивизиона, командира четве, батерије, ескадрона, санијетски официри, лекари, марвени лекари, судски официри морају имајти коња са прописаним јахаћим прибором као и коњички официри, коњички резервни официри морају имајти поред осталог још коња по могућству дората, алата или мркава, јер се бео коњ избежава. Коњ мора бити висок 150 цм, а ако је куйљен са стране онда мора имајти висину 158 цм и сви до 8 година стари, а од спреме на коњу мора имајти седло, бок са узенџијама, узенџи кајшиша, два колана, три шерки кајшиша. Све од белог бланка узде са ђемовима и жвалама и дизгинима од белог бланка, зрудњак од белог бланка, бисага од белог бланка за бок седло кожна кеса за резервни ков и у њој две појковице и 32 клинџа. Сакла за резервну зоб, пелељаво ћебе за испод седла и покривање коња, улар са кудељним поводником, колач кудељни за ћебе, зобница кострејина, чешаџија, четка, ђебра и ланена криа за чишћење коња. Све ово важи и за подофицире и редовне коњанике. С том само разликом ишта они морају имајти још кочић са алком за везивање коња у пољу и ишта им улар сав може бити кудељни.

б/ за подофицире и редове свију редова спрема коју они морају набавити. Торба за ношење спреме по десна за ношење у виду ранца док јахаће струје местито торбе имају бисага на седлу, два пара преобуке, по десне за војничко одело, два пешкира за брисање, два пара чарата, једне добре

20 Поповић Д. 2008: 47-56

21 Самарџић Д. 1983: 112

ојанке и кајише а коњаници чизме са мамузама јар вунених рукавица за зимље доба, чейка за чакшире, сајунић и крџица за чишење дужмејта металних, ижленица и у њој 2 до 3 ижле, калем бели и калем црни конаца, два до три дужмејта метална код артиљерије и пешадије жујта, а код коњаника инжињерије бела, два до три дужмејта за панталоне (мања) и 2-3 дужмејта за блире (већа) сајун за прање и сајун за умивање, чешаљ, јарче преснож лоја нетојљенож, флашица са смесом од масћи и жаса за подмазивање оружја, чистје крје и кучине за чишење јушака (за оне који су наоружани јушкама), а код коњице и артиљерије прибор за чишење јахаћеж и шежлећеж прибора, кашика и чинија за јело, нож српски о јојасу, две до три цейне мараме, за офицере још и бележник (нојес) и чујурица за воду и добар јокривач.

в/ коморције са шежлечим коњима морају имајти шежлеће коње висине 145 цм, ја на више, а за специјалне услове као шјо су мостјови, премови и јолу-премови, муниционе колоне и јолске болнице, морају имајти висину 158 цм, ја на више, са знаком А и Б, али који су са својим коњима и колима морају имајти добра и јака кола јокривена мушемама и добре амове, а који су само са коњима и амовима јакође добре амове, а које коморција сасаком за воду, онда он мора имајти саку-буре које вајта 100 литјара воде и кола за јо буре јодесна, али са јоварним коњима морају имајти самар ужички са пређицама, два конојца од јо три метјра. Чейири вреће, самар за јоварење, а они који су за воду везани буре од јо 40 литјара воде и две вреће, али са воловима и колима морају имајти добре волове и кола јокривена асуром у виду арњева или мушемама и сви уојшјте морају имајти прибор за јело, чишење, крјење и умивање, а и кочић за везивање коња и волова и још јо једну малу сикирицу, јо неколико ексе-ра, а они са воловима још мањи и веће сврдло и најзад за јокривање коња два шебейта а за волове два јокровца, чейку и чешагију за јимарење сјоке.

I јозив народне војске

Све шјо је казайо за редовну војску важи и за I јозив с јом разликом шјо обвезници I јозива набављају одело за свој новац који мора бијти јо нарочийом јројису, а док се јо јројису, сваки јреба да има жун и чакшире од црнож или сивож – јейељавож сукна или шајка кају шајкачу или шубару и добар јокривач.

II јозив народне војске

За овај јозив све важи шјо и за I јозив казайо, сем одело нема нарочийој јројиса, али се ијак шежшји јреба да и ови обвезници имају одело од јиканине, које је за I јозив казайо.

Новембра 1899. Ваљево командант мајор Сава Стевановић²²

22 Исто, исто, кут. бр. 75, пр. бр. I, A2, 9942/1899.

Оваква обавезна војна спрема, коју је обвезник морао да поседује и која није била јефтина, сасвим извесно да је представљала тешкоћу сиромашнијим деловима народа, поготову што се иста већим делом набављала о свом трошку. Војни и државни намети су расли, а појављује се још један државни проблем – криминал и хајдучија. Велики је број савремених докумената који говоре о овом проблему државе и друштва. Државни апарат постаје све скупљи. Уз то треба напоменути да пореска политика тадашње државе није била уређена, што је за последицу имало и осиромашење великих слојева народа. И поред ових потешкоћа, српска војска полако се модернизује и улази у ред савремених армија тога доба. Релативно кратак, а успешан је био пут развоја војске – од опстанка почетком седме деценије 19. века до респектабилне војне силе на Балкану крајем тог истог века. Врло је интересантан био и развој војног кадра – на почетку овог периода он је био полуобразован, малобројан, да би у будућем периоду војска развила своје школе, официри одлазе у иностранство на школовање и то доводи до побољшања и усавршавања војске, а војне тековине запада полако доспевају у српску војску, као и систем обуке. На такав начин је јачала и војна спрема народа уопште. Али, треба напоменути да ни војни кадар није живео потаман; плате су биле мале и недовољне. Официр је био оличење државе; он је елегантан, господин на улици а у кући труди се да преживи и често је задужен. Забележено је у архивској грађи, да су поред подофицира, и многи високи официри са службом у Ваљево били дужни многим варошким повериоцима. Подаци до којих смо дошли у непосредној архивској грађи говоре о честој презадужености подофицира и официра Дринске дивизије. С друге стране, војна команда имала је добру сарадњу са варошким занатлијама, највише ковачима, сарачима, кожарима од којих су набављани артикли потребни војсци.²³

ВОЈНИ ЛЕКАРИ У ВАЉЕВУ КРАЈЕМ 19. ВЕКА

Ваљево при крају 19. века није имало велики број школованих лекара, запослених у војној и државној служби. Разлоге зашто је то тако треба тражити у недостатку високих школа у Србији, које су могле да школују лекарски кадар. Највећим делом они су се школовани на западу – у Бечу, Грацу, Прагу, Немачкој. У време српско-бугарског рата у Србији је ординирало само 104 лекара, 49 апотекара и 31 лекарски помоћник.²⁴ Свакако да је број лекара у тадашњој Србији био поразан и у

23 Исто, исто, кут. бр. 76, пр. бр. I, А2, ФП-1/1900.

24 Ђорђевић В. 1886: 276-289

мирнодопско, а камоли у ратним временима. Због малог броја војних лекара у току 1885. године око 45 цивилних лекара произведено је у чинове резервних санитарских официра и упућени су на фронт.²⁵ Кроз Дринску дивизију је у току овог рата више лекара прошло и ординирало: резервни санитарски капетан I класе др М. Спиридоновић, капетан II класе др Атанасије Кујас, резервни санитарски капетан II класе др Стеван Сибер, резервни санитарски капетан II класе др Јанко Сенкијевић, срески лекари Игњат Феликс, др Лаза Илијћ, др Фрањо Копше, др. Фридман. Неки од ових лекара били су само на кратко постављени од врховне команде, па су их мењали други лекари. Апотекари Дринске дивизије били су Клаудије Прикелмајер из Ваљева и Фрањо Рацингер из Шапца.²⁶ У време српско-бугарског примирја у ваљевској болници на 40 рањеника и болесника ординирао је један лекар и један лекарски помоћник. По завршетку рата сви активни санитарски, резервни санитарски официри и грађански лекари остајали су у служби при војним болницама све док је било рањених и болесних војника. По затварању војних болница резервни санитарски официри и грађански лекари разрешавали су се од војних дужности. Управник привремене ваљевске болнице 1886. године био је др. мајор Алојз Кумер.²⁷ Један од првих лекара размештених у Дринској дивизији био др Јован Ђокић, референт који је службовао у Ваљеву од 1883. до 1884. У Ваљеву су оставили трага и потоњи војни лекари, као што су били мајор др Освалд Хајнц, мајор др Јевфта Ристић, др Евгеније Брановачки и други.²⁸

Војни конкурси на којима су примани лекари били су веома ригорозни и кандидати су морали у писаној форми да војним командама приложе своје биографије. Због оскудице српских лекара, дешавало се да су на конкурсе пријављивали лекари странци. Ови лекари, често вођени идејом панславизма долазили су из суседне Аустроугарске царевине, женили се у Србији, прихватили православну веру и постајали српски грађани. Велики је био број чешких лекара, инжењера, али и официра, војних музичара који су долазили у Србију и често мењали своја имена за српска. Седамдесетих и осамдесетих година 19. века у Ваљеву био је чувен војни лекар др Сигел. Он се, слично апотекару Клаудију Прикелмајеру из Славоније населио у ваљевску чаршију. Обојица Немци, били су цењени као добри стручњаци, али и људи који су доносили први у наше место тековине и културу Запада. Занимљиво је било

25 Исто, н. д., 1886: 56

26 Исто, н. д., 1886: 11-27

27 Ђорђевић В. 1886: 560

28 Бјелајац М. 1994: 327-328

и њихово пријатељство са Јосипом Јурајом Штросмајером, ђакочаским бискупом, носиоцем југословенске идеје (Ђоровић В. 1993: 630, 647). Многи од њих су, касније добијали војну службу. Конкурси за општинске лекаре штампани су у јавним гласилима „Новобеоградском дневнику” и „Српским новинама”, а они су вођени послом, некадашњим војним активностима покатакд прелазили у војну службу. Такав је био случај са лекарима Илијом Розенштрајхом и Миланом Моравцем, који су у временима после Српско-бугарског рата конкурисали за место војног лекара у Ваљево. Године 1888. варош Ваљево имало је два војна лекара, једног физика и једног лекара општине ваљевске.²⁹ У следећим редовима даћемо неколико конкурсних пријава лекара који су се јављали у службу при Дринској дивизији.

„За време српско-буџарског рата, позван сам као резервни војни капетан II класе у војску, и вршио сам као такав дужности при дивизијској чети моравске дивизије, после као болнички лекар у болницама нишким, и за време примирја био сам управник војених болница у Лесковцу. Стар сам сада 37 година, по веројатности католик, ожењен и отац породице.

4. новембра 1887. у Нишу

*Др. Милан Моравац,
лекар среза нишког и власитиначког”*

„да сам за време првог рата (1876) као добровољац војевао за ослобођење и уједињење српства, сведочи уверење и диплома на даровани ми „Таковски крст”, да сам за време српско-буџарског рата носио Таковског крста са мачевима.

*Др. Ђура Видаковић,
лекар пречанин”³⁰*

Познато је да је, у националном заносу, један број школованих лекара Срба дошао из Аустроугарске пред Српско-турски рат 1876. следећи пут својих сународника Срба из Босне и Херцеговине, Славоније, Војводине и Старе Србије.

Од Српско-Бугарског рата 1885. године, Министарство војно слало је већи број питомаца у иностранство, на медицинске студије, па се крајем деведесетих година 19. века војни санитет лагано „србизирао”. Управо у то време из целе Србије у Ваљево долази већи број школованих лекара образованих на западу, као и наших суграђана са лекарским звањем. Они ће, сви скупа, у већој мери утицати на историју нашег краја у догађајима који су обележили прве деценије XX века.

29 Исто, исто, кут. бр. 75, пр. бр. I, A2, 3049/1888.

30 Исто, исто, кут. инв. бр. 75.

Литература:

- Бјелајац, 1994 – Бјелајац Миле: *Ваљево – седиште Дринске дивизијске области 1883-1941, Ваљево – њостанак и усјон градског седишта*, Народни музеј Ваљево, Ваљево, 1994.
- Ђорђевић, 1886 – Ђорђевић др Владан: *Историја српског војног санијетта*, Српско лекарско друштво, краљевско-српска државна штампарија, Београд, 1886.
- Поповић, 2008 – Поповић Дејан: *Ваљевски комитта Мијаило Кићић*, Гласник МИАВ, бр. 42, Ваљево, 2008.
- Трипковић, 1986 – Трипковић М., et al.: *Школе у ваљевском крају 1918-1985*, Народни музеј Ваљево, Ваљево, 1986.
- Самарцић, 1983 – Самарцић Драгана: *Војне заставе Срба до 1918*, Војни музеј, БИГЗ, Београд, 1983.
- Стаменић, 1994 – Стаменић Драган: *Значајне грађевине у Ваљеву*, „Ваљевац”, Ваљево, 1994.
- Станојевић, 1925 – Станојевић Влад.: *Историја српског војног санијетта*, Београд, 1925.
- Ћоровић, 1993 – Ћоровић Владимир: *Историја Срба*, II, БИГЗ, Београд, 1993.

Summary

Town of Valjevo became headquarters of Drina division in 1883. In 1885, during Serbo-Bulgarian war, division actively participated in several battles and suffered great losses. Through preserved part of army correspondence from that period, we can begin to grasp what Serbian army basic necessities were. After the war, through correspondence of army and local authorities, we have an insight in the introducing of army reforms, improvement of army regulations, army strengthening and regimentation, as well as review of army activities in this region during the last two decades of XIX century. Apart from army problems we are presented with social problems of people living in this region, recruits, who are required to serve mandatory army service, burdened, among other things with army penalties and the matter of recruit financing. On the other hand, army had a list of army equipment which was prerequisite. During this period, Drina division is being modernized and branched into several army formations, thus becoming a serious army force in terms of Serbian army. During and after Serbo-Bulgarian war, important part in division organization played army medical doctors. At the beginning, medical staff of the division was mainly made out of foreign experts, but by the end of the XIX century a lot of Serbian doctor joined the medical unit. Some great men of Serbian army history serviced in the Drina division, such as Stepa Stepanović and Pavle Jurišić - Šturm.